

Plurale stedsnavn, genusskiftet og forklaringsproblemet

Av Vidar Haslum

Namn och bygd 111 (2023), 5–12.

Vidar Haslum, Department of Nordic and Media Studies, University of Agder: Plural place-names, the gender shift, and the explanatory problem.

Abstract

The article discusses an unsolved problem in Nordic name research, namely the reason monosyllabic nouns in neuter take the plural suffix *-ar* or *-ir* in the nominative and accusative when they appear as topographical words in uncompounded place-names, which implies a transition to feminine or masculine inflection. Most scholars who have tried to explain this phenomenon have pointed to various analogies at the morphological level. In this article, it is suggested that such a morphological change can best be explained as a prosodic analogy, as a transition from a monosyllabic to a multisyllabic form is taking place, and this is a prosodic structure that, for a place-name, is much more functional and natural.

Keywords: homonymy, monosyllabic names, morphology of place-names, plural place-names, prosodic structure of place-names.

Plurale stedsnavn i nøytrum og genustilknytning er et problem som norrønfilologer og navneforskere har undret seg over i langt mer enn 100 år. En særegenhet i norrønt språk er at sterke substantiv i nøytrum får pluralisendelse på *-ar* eller *-ir* i nominativ og akkusativ når de opptrer som grunnord i usammensatte stedsnavn (jf. Hellberg 1960 s. 19). På grunnlag av overflateformen kan vi derfor kalle fenomenet for et genusskifte, fordi det viser seg som en overgang til feminin eller maskulin bøyning. Hvis morfologien hadde fulgt det vanlige systemet for sterke nøytrumsord, ville det ha blitt nullmorfem og en enstavet navneform identisk med entall, og altså, *Berg*, *Nes*, *Eið*. Men i norrøne kilder fra både Norge, Sverige og Island er det helt normalt med bebyggelsesnavn som *Bergar*, *Nesjar*, *Eiðar*. Endelsen *-ir* forekommer også, og vekslingen *-ar/-ir* synes ifølge Lars Hellberg å ha vært «tåmligen fri» (Hellberg 1960 s. 62). I moderne skandinavisk gjenfinnes de samme navnene fortsatt med to stavelser, med former som kan være *Berger/Berge/Berga*, *Nesje/Nässja*, *Eide/Eda*, etc. En rekke ulike teorier har blitt framsatt om årsaken til dette morfo-

logiske avviket, men uten at forskerne har klart å enes om hva som er forklaringen (jf. Holm 1990 s. 181, Strandberg 2018 s. 19 ff.).

Den forskeren som har behandlet plurale stedsnavn særlig bredt og inngående, er Lars Hellberg, i sin avhandling *Plural form i äldre nordiskt ortnamnsskick* (Hellberg 1960). Avhandlingen er en studie av pluralformene i sin alminnelighet, der formen *-stadir* og beslekta former får særskilt mye plass, likeledes plurale navn som gjelder bosteder og oppdyrka teiger («ägonamn»). Også Hellberg forsøker å forklare genusskiftet, men uten å komme til bunns i problemet. Et synspunkt hos Hellberg, og som har hatt brei tilslutning blant navneforskere seinere, er at genusskiftet må betraktes som et onomastisk fenomen; det må ha sin forklaring innenfor navnesystemet. Ikke riktig alle har delt denne oppfatningen. I stedsnavnlitteraturen er det enkelte forskere som på ulikt vis har forsøkt å forklare genusskiftet som et slags relikv fra orddannings-prinsipper langt bak i språkhistorien. Denne typen utenom-onomastiske forklaringer stiller Hellberg seg helt avvisende til (Hellberg 1960 s. 21). Det samme gjør Andersson, Halvorsen & Hovda (1979 s. 2) og Gösta Holm (1990). Slike spekulative teorier vant heller ikke noe gehør under Uppsala-symposiet i 2016, som hadde «Plurala ortnamn» som tema, og der syv foredrag ble utgitt i en antologi med samme tittel i 2018.

Antologien *Plurala ortnamn* (2018) åpner med en fyldig og viktig oversiktsartikkel av Svante Strandberg, om forskningen på plurale stedsnavn, der også genusskiftet får en betydelig plass (se spesielt Strandberg 2018 s. 10, 19 f., 25). Andre bidragsytere i antologien som belyser viktige aspekter ved genusskiftet, er Inge Særheim fra Norge og Svavar Sigmundsson fra Island. Inge Særheim viser en mengde eksempler på plurale stedsnavn fra et stort sørvestnorsk navnetilfang, der det framgår at også plurale nøytrumsord i bestemt form kan ha avvikende bøyning. Et eksempel er formen *Bergene* /'berjene/ i Randaberg ved Stavanger. «Fleirtalsforma er her avvikande, for målføret har /'berjá/ som bunden form pluralis av *berg* n.» (Særheim 2018 s. 49). Om årsaken til de avvikende bøyningene mener Særheim at det her er tale om en analogi der en oppnår at pluralisformen blir mer tydelig markert (Særheim 2018 s. 62).

Svavar Sigmundsson finner i et stort islandsk navnetilfang en mengde overganger fra nøytrum til feminin og maskulin bøyning. En svært viktig iakttagelse hos Svavar Sigmundsson er at genusskifte til nøytrum ikke forekommer. Om årsaken til denne restriksjonen skriver Svavar Sigmundsson (2018 s. 70): «Förklaringen till att ändringarna inte sker omvänt, dvs. att maskulina och feminina namn inte får neutruböjning, är att ortnamn i neutrum inte är lika frekventa som de maskulina och feminina.» Svavar Sigmundsson tenker seg altså en litt annen mulig årsak enn Særheim, selv om disse to hypotesene ikke trenger å utelukke hverandre. Både det Særheim framhever og det Svavar Sigmundsson framhever kan være elementer i et større forklaringskompleks.

Det som i seinere tid har preget diskusjonen om genusskiftet, er at den har dreid seg om å prøve å forstå morfologiske vekslinger som utslag av ulike analogiske krefter på det morfologiske planet, og som de siterte bidragene fra Sæverheim og Svavar Sigmundsson også er eksempler på. Som en vil se av Strandbergs oversiktsartikkel (loc. cit), er det tilbakeblikket på diskusjonene han der gir, en komplisert sak å gjøre greie for, påstander fulle av usikkerheter og antakelser med argumenter for og imot. Gösta Holm har i sin tidligere artikkel beskrevet diskusjonen om «Uppkomsten av den plurala ortnamnstypen *Bergar, Hultar*, med neutrala grundord» med disse ordene: «Förslagen till problemets lösning är lika många som forskarna, och inget av dem har nått allmän anslutning» (Holm 1990 s. 181).

Når fenomenet her betegnes som et genusskifte, er det utelukkende på grunnlag av overflateformen. Denne forståelsen av genusmarkering blir også tydelig poengtert av Lars Hellberg, som skriver at «de plurala ortnamnens ändelser ha icke appellativisk karaktär, de stå i stället i direkt samband med namnfunktionen» (Hellberg 1960 s. 66). Synspunktet er interessant å parallellføre med den variasjonen mellom ubestemt og bestemt form som kan forekomme i norske og svenske stedsnavn, der endelsene også der må ses i forhold til navnefunksjonen, og ikke til den funksjonen vekslingen mellom indefinit og definit markering ellers har i språket. For egennavn (proprier) er en slik veksling irrelevant; egennavn er inherent definite. Noe flere forskere har pekt på, fra både Sverige, Svenskfinland og Norge, er at rytmiske forhold – altså prosodiske drivkrefter – i en del tilfeller har betydning for om et navn får tillagt et bestemthetsmorfem eller ikke (se f.eks. Drouge 1938 s. 332, Zilliacus 1989 s. 68, Haslum 2003 s. 244). Bestemthetsendelsen i stedsnavn må altså vurderes på en helt annen måte enn den funksjonen definitartikkelen ellers har i språket. Det samme må gjelde pluralisendelsen. Den må være utslag av en underliggende dypstruktur, men som forskerne har hatt vansker med å identifisere.

Noe som synes å gjelde mange diakrone prosesser i språkssystemet, er at det er de fonologiske endringene som er de primære (jf. Torp & Vikør 2014 s. 103 f.). Hvis den prosodiske strukturen i et språk endres, slik det skjedde med trykkmønsteret under og etter den urnordiske synkopen (ca. 500–700 e. Kr.), er det lett å tenke seg at en slik endring av fonologien i neste omgang vil ha virkninger på morfologien. Fra noe seinere tid i språkhistorien er fenomenet jamvekt (svensk ‘vokalbalans’) på samme måten et kjent eksempel på en endring i prosodien som forårsaker endringer i morfologien. Hvis det er mulig å kunne påvise at navnedanning er underlagt drivkrefter der visse prosodiske mønstre blir favorisert framfor andre, kan det være i prosodien at løsningen på problemet ligger. Hvis det videre er mulig å påvise at slike drivkrefter kan kobles til selve navnefunksjonen, vil det kunne styrke en slik teori. Hvis det

også er mulig å påvise at slike fonologiske krefter er svært generelle og universelle, og forekommer på tvers av mange ulike språk, vil det kunne styrke teorien ytterligere. Det som måtte finnes av morfologiske analogier vil i så fall være av sekundær betydning. La oss undersøke en slik mulighet nærmere.

Det som fonologisk sett skjer dersom *Berg, Nes* og *Eið* blir til *Bergar, Nesjar* og *Eiðar*, er en fundamental endring av navneformens prosodiske struktur. Hvis et navn går over fra å ha én stavelse til to, betyr det en økning til det dobbelte. Men det skjer samtidig noe annet viktig, nemlig overgang fra en prosodisk minimal navneform – som bare forekommer sparsomt blant toponymene – til en frekvensmessig mye mer normal navneform, fonologisk sett.

Hvis vi betrakter det totale navneforrådet eller navnetilfanget innenfor et større geografisk område, altså alle mikrotoponymene medregnet, vil dette totale navnetilfanget rette seg etter et mønster som kan formuleres som en regel slik: *Et toponym skal normalt ha to stavelser eller mer. Navneformer på bare én stavelse må bare forekomme i ytterst liten utstrekning, og bør bare brukes i særtilfeller der sterke pragmatiske hensyn taler for det.*

En slik regel burde la seg ganske enkelt forklare ut fra den universelle funksjonen navn har i språket, som er å denotere et unikt eksemplar. For at et inventar av navn skal kunne fungere kommunikativt hensiktsmessig, må det finnes mekanismer som gir rom for ubegrenset stor språklig variasjon og samtidig effektivt forhindrer homonymi. I navngivning er homonymi sterkt uheldig, og noe som det alltid er viktig å unngå. Muligheten for variasjon ligger framfor alt i sammensetning (komposita), og der fortrinnsvis et grunnord danner hovedledd, og med et underledd der alle mulige leksemer i prinsippet har fri tilgang til å kunne koble seg på. Dette er det absolutt mest normale og helt dominerende navngivningsprinsippet over alt på jordkloden – ser det ut til. Samtidig gir mekanismen et viktig bidrag til å holde tallet på enstavete navn nede. For jo kortere et navn er, desto mindre rom for variasjon vil det være, og desto større fare for homonymi. Blant enstavete navn, og i særdeleshet enstavete grunnord brukt som navn, vil faren for homonymi være mest overhengende.

Ikke desto mindre har enstavete toponymer sin selvsagte plass i navnesystemet. Vi kan i fleng nevne *Bryn, Gnarp, Ed, Foss, Fyn, Kinn, Li, Lund, Mo, Rott, Rök, Stöng, Terp, Torp, Ven, Ås...* Slike enstavete navn, gjerne betegnet som 'korte navn' eller 'kortnavn' (Christensen & Kousgård Sørensen 1972 s. 228), er prosodiske minstestørrelser. De inneholder bare én stavelseskjeerne, én vokal. Korte navn forekommer, så absolutt. Men i all hovedsak er det prominente og mye brukte navn innenfor en brukerkrets som har en slik minimal form. For en stor del er det bebyggelsesnavn, dessuten enkelte svært gamle øynavn og noen få hydronymer. I det totale tilfanget av stedsnavn utgjør enstavete navn en nesten forsvinnende liten andel, som regel mindre enn en promille, antakelig. I mange bygdesamfunn finnes de ikke i det hele tatt. Lav

frekvens av enstavete toponymer synes å gjelde språk generelt. Dersom vi undersøker de meget store navneregistrene i verdensatlaser, vil vi se at andelen av enstavete navn, selv der – blant viktige og prominente navn – er svært liten.

Enstavete toponymer er det mulig å dele inn i noen hovedtyper etter det lek-sikalske innholdet: 1) Usammensatte grunnord, 2) Andre usammensatte ord, 3) Synkoperte sammensetninger, 4) Uklare navn og andre spesielle typer. Vi skal nå se nærmere på de ulike typene. (Eksempelene er for det meste hentet fra disse skandinaviske oppslagsverkene: DSt, NSL, SOL).

Den første typen er navn dannet av usammensatte enstavete grunnord (termen 'grunnord' er her å forstå som 'terrengord som opptrer systematisk som hovedledd i navn'). Eksempler er *Dal*, *Foss*, *Li*, *Mo*, *Nes*, *Vik*, *Ås*. Dette synes å være den mest frekvente typen prosodisk minimale navn. Likevel er bruken meget restriktiv. Typen er så å si uten unntak forbeholdt bebyggelsesnavn, og selv blant gamle bostedsnavn innenfor et kirkesokn vil andelen av slike prosodiske minstestørrelser være liten, og ofte helt fraværende. Om en person sier: «I dag har jeg vært på Mo, og i morgen tar jeg en tur til Ås», vil mottakeren uten videre forstå dette som besøk til bosteder. Usammensatte grunnord i ubestemt form (enstavete som tastavete) kan – som en helt klar hovedregel – ikke gjelde noe betydningsprimært navn. «En foss kan ikke hete *Foss, og en holme kan ikke hete *Holme» (Haslum 2003 s. 332).

Den andre typen er navn dannet av et annet enstavet ord. Slike andre ord har vi i navn som *Bås*, *Kalv*, *Lort*, *Odd*. Typen forekommer noen steder på fjellformasjoner og skjær i sjøen, ofte er betydningen å forstå som metaforisk. Typen har svært lav frekvens. Over store områder forekommer ikke typen i det hele tatt.

Den tredje typen er synkoperte navneformer, det vil si gamle opphavlig flerstavete navn som er blitt sammentrukne til én stavelse: *Bryn* (< *Brúvin*), *Grøm* (< *Gróheim*), *Mjøs* (< *Miðhús*), *Mols* (< *Molnes*). Typen er fåtallig. Det gjelder stort sett noen svært gamle og mye brukte og velkjente bebyggelsesnavn.

Som en fjerde type kan en regne spesielle elliptiske typer (som *Svart*, *Rolfs*) eller navn der etymologien er uklart; det kan dreie seg om en sammentrekning eller kanskje ord av ikke-nordisk opphav; i navn som *Ba* (uklart), *Gnarp* (uklart), *När* (meget dunkelt), *Mokk* (uklart, mye mulig fra samisk). I tillegg kunne en ha oppført en femte type, navn på enstavet grunnord fra dialekter der fonologiske regler virker slik at skillet mellom ubestemt og bestemt form blir nøytralisert. Enkelte steder gir det navneformer i tilsynelatende ubestemt form, som *Led* /le:/, *Sand* /san/ og *Vad* /va:/. Vi ser vekk fra denne siste, høyst spesielle typen i det videre her.

Når enstavete navn i så liten utstrekning forekommer, må det være fordi det finnes sterke drivkrefter som virker filtrerende slik at bare ytterst få navn slipper igjennom med en prosodisk minsteform. Siden vi her har å gjøre med driv-

krefter som er svært generelle, må en undersøkelse ha utgangspunkt i allmenne innsikter om hvordan stedsnavn blir til og hvordan de fungerer i språket.

Sammensatte stedsnavn med grunnord er som allerede nevnt den navnelagingsmåten som er den aller mest brukte. Av denne dominerende typen følger med nødvendighet prosodiske strukturer som også er de overlegent dominerende, og som derfor må antas å ha en sterk analogidannende kraft. For selv blant usammensatte navn er andelen av enstavete navn uhyre liten. I tilfelle usammensatte navn i singular har de aller, aller fleste slike fått tillagt etterhengt bestemt artikkel. Bestemt form er altså også en mekanisme som motvirker enstavete navn. I tilfelle usammensatte navn i plural blir det flerstavet form, som vi har sett. En tredje mekanisme som gjør sitt til at ytterligere flere enstavete navn blir flerstavete, er epeksege. En slik omforming har skjedd med mange gamle navn, f.eks. *Hinn* > *Hinnøya*, *Rønd* > *Randsfjorden*.

Etter urnordisk tid førte synkopen til at ordformene ble kortere, men tallet på enstavete navn økte ikke tilsvarende. Ganske visst skjedde det en økning, kanskje fra et helt minimalt antall i urnordisk, men likevel fortsatte utviklingen slik at tallet på enstavete navn ble holdt nede. Bestemthetsmorfemet brukt på en ekstraordinær måte bidro til det. Pluralismorfemet brukt på en ekstraordinær måte bidro til det. Epeksege bidro til det. Det som i alle disse tre tilfellene skjer, er en tilpasning til en prosodisk form som for et toponym er mye mer normal og naturlig.

Når dette er sagt, kan det som nevnt påvises motkrefter; enkelte tilfeller der et flerstavet navn går over til å bli enstavet, her vist med eksemplene *Brúvin* > *Bryn*, *Gróheimr* > *Grøm*, *Miðhús* > *Mjøs*, *Molnes* > *Mols*. Men en slik endring skjer i svært liten utstrekning, og de navnene det gjelder, synes å rette seg etter et fenomen som lingvister kaller «Zipf's Law of Abbreviation». Denne Zipfs lov sier at lengden på et ord i de fleste tilfeller er omvendt proporsjonal med ordets bruksfrekvens (Zipf 1936 s. 23). En følge av Zipfs lov vil også være at dersom bruksfrekvensen til et ord – eller et navn – skulle øke sterkt, vil det ofte resultere i en kortere form. Overgang fra flerstavet til enstavet navn kan altså være hensiktsmessig der sterke hensyn, altså en meget høy bruksfrekvens, taler for det. Vi kan også merke oss at synkoperte navneformer ikke har noe tilsvarende i leksikonet; mange slike navn er ganske unike som ordformer betraktet, og faren for homonymi blant synkoperte kortnavn blir dermed ikke så stor.

Det som helt konkret gjør plurale grunnord i nøytrum flerstavete, er at de låner et morfem fra en bøyingsklasse innenfor samme ordklasse. Det hektes på et flertallsmorfem. Et slikt valg av utvei for å oppnå en ekstra stavelse skulle enkelt la seg forklare psykologisk som en ganske naturlig analogisk overføring fra et nærliggende mønster. Noe av det samme skjer med grunnordene i singular som usammensatt navn. Når de er betydningsprimære (ikke bebyggelsesnavn), får de bestemt form: typen *Dalen*, *Fossen*, *Myra*, *Berget*, *Eidet*, *Neset*.

Siden den funksjonen et definittmorfem vanligvis tjener, ikke er relevant her, må det på samme måten forstås som en analogisk overføring fra et nærliggende mønster. Nå kan det naturligvis være ulike årsaker til at navn får flere stavelser. For eksempel kan det gjerne tenkes at det var forskjellige drivkrefter som i sin tid skapte en massiv overgang til bestemt form. Like fullt kan det påvises flere mekanismer som virker til at forekomstene av enstavete navn i praksis holdes nede på et konstant, svært lavt nivå.

Det at nøytrale ordformer i plurale stedsnavn får overgang til feminin eller maskulin bøyning i norrønt språk, er som nevnt noe forskere har undret seg over i lange tider, og uten at noen bredt akseptert forklaring har sett dagens lys. I forsøket på å forstå dette såkalte genusskiftet har det vært lansert en rekke analogiforklaringer med morfologien som primær årsaksfaktor, og som i form av tilsynelatende konkurrerende hypoteser har blitt liggende å sirkle rundt et uløst forklaringsproblem. For å komme videre er det betimelig å stille spørsmålet om hva som kom først: overgangen til annet genus eller overgangen til annen prosodisk struktur? Hvis vi angriper forklaringsproblemet fra motsatt ende og betrakter den morfologiske overgangen som sekundær og den prosodiske overgangen fra enstavet til tostavet struktur som primær, baner vi vei for en forklaring som virker plausibel i forhold til navnefunksjonen, og som dessuten passer med mønstre i navngivning som er svært generelle og som sikrer at et toponym i de aller fleste tilfeller får to stavelser eller mer.

Den funksjonen navn har i språket, er å denotere et unikt eksemplar. For at genereringen av navn skal være funksjonell, må det finnes mekanismer som inviterer til stor språklig kreativitet og variasjon og samtidig motvirker faren for homonymi. Det betyr at sammensatte stedsnavn er å foretrekke, at flerstavete stedsnavn er å foretrekke, og at tallet på enstavete stedsnavn alltid må være lite. Slik sett skulle det være mulig å tenke seg at meget sterke prosodiske drivkrefter har oppstått, og at det er i disse drivkreftene at forklaringsproblemet finner sin løsning.

Litteratur

- Andersson, Thorsten, Halvorsen, Eyvind Fjeld & Hovda, Per, 1979: Utlåtande over Eivind Vågslid, Stadnamntydingar 2. 1974. Oslo. I: Vågslid, Eyvind, Stadnamntydingar 3. 1979. Oslo. S. 1–2.
- Christensen, Vibeke & Kousgård Sørensen, John, 1972: Stednavneforskning 1. Afrænsning. Terminologi. Metode. Datering. København.
- Drouge, Gunnar, 1938: Ortnamnen i Bullarens härad. Göteborg. (OGB 18.)
- Haslum, Vidar, 2003: Artikkelløse stedsnavn i norsk talespråk. En studie i onomastikk og dialektologi. Avhandling for doctor artium-graden. Bergen.

- Hellberg, Lars, 1960: Plural form i äldre nordiskt ortnamnsskick. Uppsala. (Uppsala universitetets årsskrift 1960:1.)
- Holm, Gösta, 1990: Plurala ortnamn. I: ANF 105. S. 105–188.
- Plurala ortnamn. Föredrag från ett symposium i Uppsala 6–7 oktober 2016. Utg. av Staffan Nyström & Mats Wahlberg. 2018. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 148.)
- Strandberg, Svante, 2018: Plurala ortnamn. En forskningsöversikt. I: Plurala ortnamn (se dette). S. 9–37.
- Svavar Sigmundsson, 2018: Plurala ortnamn på Island. Namngivning och morfologi. I: Plurala ortnamn (se dette). S. 65–73.
- Særheim, Inge, 2018: *Ombo, Gilja, Fidja og Bergene*. Fleirtal i stadnamn sett ut frå eit sørvestnorsk materiale. I: Plurala ortnamn (se dette). S. 47–63.
- Torp, Arne & Vikør, Lars S., 2014: Hovuddrag i norsk språkhistorie. 4. utg. Oslo.
- Zilliacus, Kurt, 1989: Skärgårdsnamn. Helsingfors. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 558.)
- Zipf, George K., 1936: The psycho-biology of language. An introduction to dynamic philology. Cambridge, Massachusetts.

Summary

Plural place-names, the gender shift, and the explanatory problem

By Vidar Haslum

A peculiarity of the Old Norse language is that monosyllabic nouns in neuter acquire a plural suffix *-ar* or *-ir* in the nominative and accusative when they appear as topographic words in uncompounded place-names. Such a morphological change will therefore manifest itself as a transition to a feminine or masculine inflection. The cause of this morphological change has been considered an unsolved problem. Most scholars who have tried to explain the phenomenon have pointed to various analogies at the morphological level. In this article it is proposed that the basic causes are rather to be found at the phonological and prosodic level. The name is allocated two syllables instead of one, and this is a prosodic structure that, for a name, is much more functional and natural.

If we consider the total number of names within a larger geographical area, including all the microtoponyms, this total will conform to a pattern that can be formulated in a rule as follows: *A toponym should normally have two syllables or more. Names of only one syllable may only occur to a limited extent, and should only be used in special cases where strong pragmatic considerations so indicate.* Such a rule is most simply justified by the basic function of naming, denoting a unique referent. Therefore, there must be mechanisms that allow for unlimited linguistic variation while effectively preventing homonymy. In naming, homonymy is very unfortunate and something that should be avoided. Thus, the number of very short place-names within a geographical area must always be small.